

نقش‌مایه‌های خیال

تجلی نقش‌مایه‌های معماری اسلامی اصفهان در تزئینات داخلی و وسایل کاربردی

احمد محمدی علی‌رضا خواجه
عضو هیئت علمی دانشگاه هنر
مرکز عباسی

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

۱۳۹۵

فهرست مطالب

پیشگفتار / ۱۵

مقدمه / ۱۷

بخش اول: نقوش تزئینی هویت‌بخش معماری اسلامی ایرانی

فصل اول: نقوش تزئینی

نقوش تزئینی / ۲۵

معرفی دسته‌بندی کلی نقوش تزئینی / ۲۶

نقوش هندسی (گره‌ها) / ۲۷

نقوش غیر هندسی (گیاهی، حیوانی، انسانی) / ۲۹

پیمانه‌ی / ۳۱

فصل دوم: ریت و فرهنگ

فرهنگ / ۳۵

دسته‌بندی مؤلفه‌های فرهنگی / ۳۰

فرهنگ اسلامی / ۴۱

الگوها منظومه‌ای از تجربه گذشتگان / ۲

الگوواره‌ای از طرح یک خانه سنتی / ۲۷

ارائه الگو برای طراحی نقوش تزئینی / ۴۸

فصل سوم: نگاهی به نقوش ایرانی اسلامی در طراحی داخلی

تزئینات و طراحی داخلی / ۶۹

جایگاه نقش و رنگ در طراحی داخلی و کیفیت‌بخشی به فضا / ۷۰

نور و رنگ / ۶۸

عملکرد تزئینات و نقوش تزئینی در درک فضا / ۸۵

بخش دوم: بررسی ده بنای معماری اسلامی در شهر اصفهان

مقدمه / ۹۵

اصفهان / ۹۷

مسجد جامع / ۱۰۱

بررسی بنای مسجد جامع / ۱۰۲

بررسی نقوش به کار رفته در مسجد (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۰۸

مسجد شیخ لطف‌الله / ۱۱۶

بررسی بنای مسجد شیخ لطف‌الله / ۱۱۸

بررسی نقوش به کار رفته در مسجد (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۲۴

مسجد امام اصفهان (مسجد جامع عباسی) / ۱۳۱

بررسی بنای مسجد امام / ۱۳۱

بررسی نقوش به کار رفته در مسجد (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۳۸

عمارت عالی‌قاپو / ۱۴۱

بررسی بنای عالی‌قاپو / ۱۴۲

بررسی نقوش به کار رفته در بنا (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۴۵

کاخ چهلستون / ۱۴۸

بررسی بنای کاخ چهلستون / ۱۵۱

بررسی نقوش به کار رفته در بنای چهلستون (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۵۴

مسجد سید / ۱۵۷

بررسی بنای مسجد سید / ۱۵۹

بررسی نقوش به کار رفته در بنای مسجد سید (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۶۲

خانه حقیقی / ۱۶۸

بررسی بنای خانه حقیقی / ۱۶۹

بررسی نقوش به کار رفته در بنای خانه حقیقی (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۷۷

خانه بخردی / ۱۸۱

بررسی بنای خانه بخردی / ۱۸۱

بررسی نقوش به کار رفته در خانه بخردی (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۸۴

هارونیه / ۱۸۶

بررسی بنای هارونیه / ۱۸۷

بررسی نقوش به کار رفته در بنای هارونیه (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۱۹۱

مدرسه چهارباغ / ۱۹۴

بررسی بنای مدرسه چهارباغ / ۱۹۶

بررسی نقوش به کار رفته در بنای مدرسه چهارباغ (از نظر نوع تزئین، رنگ، کاربرد و کیفیت‌بخشی به فضا) / ۲۰۰

بخش سوم: خانه‌ای برای امروز

فصل اول: خانه‌ای در دل کویر

مقدمه / ۲۰۷

خانه بهجتی / ۲۰۷

فصل دوم: ارائه نمونه طرح‌های تزئینات داخلی معماری با الهام از نقوش سنتی بناهای

مطالعه شده

طراحی تزئینات وسایل تزئینی / ۲۱۱

طراحی تزئینات تخت / ۲۱۴

طراحی تزئینات پرده / ۲۱۷

طراحی تزئینات مبلمان / ۲۲۲

طراحی تزئینات کاغذ دیواری / ۲۲۷

طراحی تزئینات آباژور / ۲۳۱

نتیجه گیری / ۲۳۶

منابع / ۲۳۹

نمایه / ۲۴۷

پیشگفتار

از جمله ویژگی‌های معماری اسلامی در ایران وجود تزئین در فضای آن است. نقش‌مایه‌های تزئینی همواره در بزمِ گِرمِ ای معماری بوده و به نوعی هویت‌بخش آن بوده است. تزئینات علاوه بر زیباسازی فضای معماری و نقش هویت‌ساز خود کمک شایانی به تاریخ‌نگاران هنر در شناخت سبک‌های معماری می‌کند. در این میان اصفهان یکی از شهرهایی است که در طول قرون متمادی دارا سبک‌های مختلف معماری و همچنین کاربرد تزئینات در فضاها، معماری بوده است. شهر اصفهان نقش در مساجد، آرامگاه‌ها، حمام‌ها، خانه‌ها و سایر بناهای معماری در شهر اصفهان نشان‌گر توجه پیشینیان به تزئین‌گری بناها بوده است. اما امروزه کاربرد تزئین در بناها رنگ شده و استفاده از تزئینات در خانه‌ها رخت بر بسته است. این امر که تزئین در بناها را به هویت‌بخشی به بنا نقشی بسزا دارد بر کسی پوشیده نیست و انگیزه پژوهشگران این تحقیق کاربرد نقوش تزئینی در بناهای معاصر است. در این راه تلاش بسیاری شد تا بتوان ضمن گزینش ده بنای مهم شهر اصفهان (بر اساس کارکرد بنا)، طرح‌ها و نقش‌مایه‌های موجود در این بناها را عکس‌برداری کرده و پس از بازطراحی و گزینش در معماری داخلی و اشیاء کاربردی در مکان‌های مختلف از این طرح‌ها استفاده شود

به گونه‌ای که هم از طراوت و تازگی برخوردار باشد و هم از نقوش سنتی بهره کافی برده شود. بدین‌منظور یکی از رویکردهای این تحقیق توجه به سلیقه متخصصان معماری داخلی، متخصصان تزئینات معماری و مردم بوده است. این امر سبب شد تنوع سلیق مختلف را تجربه کرده و بتوان از نظرهای راهبردی آنان بهره کافی برده شود. در اینجا جا دارد از تمامی کسانی که در این راه محققان این پژوهش را یاری نموده‌اند سپاسگزاری شود. اگر همکاری و همیاری پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات و پژوهش‌کده هنرهای سنتی اصفهان نبود این تحقیق اکنون به صورت یک کتاب پیش روی خوانندگان قرار نمی‌گرفت. هرگونه انتقاد و پیشنهادی را از صمیم قلب پذیرا هستیم و امید داریم: چاپ‌های بعدی بتوان اصلاح نمود.

مقدمه

امروزه اهمیت طراحی مناسب فضای داخلی منزل و محیط کار و تأثیر آن در افزایش بهره‌وری و ایجاد حس آرامش امری است انکارناپذیر. توجه به فضای داخلی و نحوه تقسیم‌بندی پلان‌ها و همچنین تزئینات داخلی نقش مهمی در کیفیت بخشی به فضای ساختمان ایفا می‌کند. نحوه چیدمان و تقسیم‌بندی فضای جنس و رنگ پوشش سطوح (کف، سقف و دیوارها)، نورپردازی، مبلمان و مجموعه عوامل مؤثر دیگر، تعیین‌کننده زیبایی و کارآمدی فضاهای داخلی هستند. امروزه تغییرات اساسی در فضای برآرامش (مجموعه هنجارهای عصبی)، راندمان (در فضاهای اداری)، اثربخشی (در فضاهای تجاری) بسیار بدیهی و لازم به نظر می‌رسد. آیه‌های متعدد در قرآن مجید زیبایی‌ها را به خدا نسبت می‌دهد و حتی محروم ساختن مردم از زیبایی‌ها را توبیخ می‌کند. از آن جمله است: «قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ الَّتِي أَخْرَجَ لِعِبَادِهِ...» (اعراف ۳۱) «تو ای پیامبر به آنان بگو کیست که زینت خداوندی را که برای بندگانش برآورده، تحریم کند».

از سوی دیگر نظرهای دو گانه‌ای درباره علت حضور تزئینات و معنایی که نقوش اسلامی به بنا اضافه می‌کنند وجود دارد. از یک‌سو سنت‌گرایی چون بوکهارت (۱۳۶۵ و ۱۳۷۰)، نصر (۱۳۷۵)

و دیگران برای هنر اسلامی و اجزای آن وحدت معانی و رویه قائل هستند و معتقدند که هنر دوره اسلامی به منزله یک هنر مقدس واجد معانی و اصالت در تمام اجزای آن است. در جایی تیتوس بورکهارت، در پیچ و خم نقوشی که مطالعه کرده است «وحدت و کثرت» را دنبال می‌کند و معتقد است «نقش هنر اسلامی تجلی وحدت الهی در جمال و نظم عالم است، و هنر باید به روح کمک رساند تا از قید کثرت رها شود و به سوی وحدت بیکران بازگردد» (خاکپور، ۱۳۸۹: ۲) و از سوی دیگر محققانی نیز این نقوش را تنها از جنبه بصری و تکنیک بررسی کرده و کاربرد معنایی برای آن قائل نشده‌اند از جمله اولگ گرابر معتقد است تزئینات اسلامی «هرچند سبکی مستقیم دارند، به این معنا که نقش مایه‌های دورانی یا منطقه‌ای، خواه در گچ‌بری و خواه فلزکاری، ویژگی می‌دهد، مرکز بنا، به نظر نمی‌رسد دارای محتوای فکری باشند. وظیفه آنها تنها زیباسازی و [دادن حالت] عموماً بصری به عمارتی است که روی آن نقش بسته‌اند... حضور این نقش مایه‌ها بر معنای بنایی که در آن به کار رفته‌اند تأثیری نمی‌گذارد و آن را تغییر نمی‌دهد، اما نبودنشان تأثیر بسیار زیاد بر ارزش بنا دارد» (گرابر، ۱۳۷۹: ۲۰۸-۲۰۹).

از سوی دیگر تزئینات داخلی به سبک مایه‌های، رولن‌شناسی اهمیت بسیاری دارد. میزان امنیت، صمیمیت، شور و هیجان و آرامش در یک فضا را می‌توان با راهکارهای مناسب تشدید یا تضعیف کرد. باید دانست که هر کدام از انسان‌ها دارای تعلقات ذهنی و روحی خاصی هستند که پاسخگویی به نیازهای آنها در تزئینات داخلی در اولویت قرار می‌گیرد.

آنچه که همواره باید مدنظر قرار گیرد آن است که هر فضای داخلی اعم از محل کار، تفریح یا سکونت، قابلیت زیبا شدن را دارد؛ بهای پدیدار اصول و عوامل سازمان‌بندی صحیح و کمی ذوق و سلیقه استفاده کرد تا شرایط مناسب دلبخواه پدید آید. طراحی داخلی یک ساختمان، داستانی است که شخصیت اصلی آن خود انسان است؛ حضور او در این فضا، چگونگی آن و ویژگی‌های فضایی که انسان در آن قرار می‌گیرد، می‌تواند تداعی‌کننده اصولی باشد که متناظر با وجود اوست.

در این میان اسلام از جمله ادیان آسمانی است که نظر انسان را به گستره زیبایی و زینت در آفریده‌ها جلب می‌کند و به او می‌نمایاند که بُعد انسانی و روحانی فطرت

خویش را ارج نهاده تا به فراسوی زندگی حیوانی رهنمون شود. زیبایی و زینت، تعبیر همین مفهوم و عصاره هنرهای زیبا به شمار می‌رود. در هنرهای تزئینی اسلام، رعایت اصل پرهیز از بیهودگی وجود دارد یعنی اینکه در هنر اسلامی، اشکال به صورت زیبا و دلپسند ارائه شود و به جنبه تزئینی آن توجه شده و در نهایت به حس جمال‌طلبی و زیبایی خواهی انسان، پاسخ مثبت داده می‌شود.

در اینجا لازم به یادآوری است که هنر سنتی اسلامی ایرانی نه فقط به معماری و تزئینات وابسته به آن توجه داشته است، بلکه به تزئین تمام متعلقاتی که در یک بنا وجود دارد و به عبارت دیگر بخشی از تزئینات آن محسوب می‌شود نیز تأکید کرده است. هنرمند سنتی ایرانی در تمام فضای داخلی خود ارتباطی بین همه عناصر چه از نظر طرح و چه از نظر رنگ ایجاد کرده است، و به همین دلیل است که در فضاهای سنتی ما، بین یک فرش یا قالیچه مورب بر یک زمین، یک پرده یا نقاشی روی دیوار، یک چراغ یا فانوس آویخته بر سقف، یک ابریک، قندیل یا اسه سفالی روی طاقچه، یک قرآن و رحلش و ... این هماهنگی به نحوی شگفت‌انگیز برقرار است و همه و همه با هم فضایی آرام و دلنشین را برای ساکنان خود فراهم آورده است؛ به عبارت دیگر انسان با قرار گرفتن در آن فضاها به راحتی در می‌یابد که آنان از چه آرامشی برخوردارند؛ چیزی که امروزه در میان آپارتمان‌ها و خانه‌های کوچک با فضایی بسته و خفه و الودگی بصری، کمتر یافت می‌شود. به عبارت دیگر وجود معنویت در تمام جنبه‌های زندگی انسان، سنتی، لو را آن قدر توانمند ساخته که بتواند چنین وحدتی را در عین کثرت ایجاد نماید و بدین است که انسان مدرن در دنیای صنعتی و دور از معنویات امروز کمتر می‌تواند به آن ناائل شود.

در این میان معماری اصفهان به مثابه قلب معماری بعد از اسلام به آن توجه شده است. این شهر در دو دوره مهم بعد از اسلام یعنی دوره‌های سلجوقی و صفوی پایتخت ایران شد و بیشترین بناهای با ارزش این دو دوره در شهر اصفهان احداث شد. بر این اساس می‌توان این نتیجه را گرفت که شهر اصفهان دارنده فاخرترین نمونه‌های معماری ایران بعد از اسلام بوده و معماری آن واجد نمایان‌ترین خصوصیات معماری دوره اسلامی است. معماران با

استفاده از نقوش تزئینی سعی در زیبا نمودن آثار معماری اصفهان کرده‌اند و هر چه در دل تاریخ حرکت نماییم نقش و اهمیت تزئین بیشتر نمایان شده است. نقوش تزئینی به صورت‌های مختلف و با مواد و مصالح گوناگونی چون آجر، گچ، سنگ، کاشی، شیشه و با فنون مختلف تلفیق یا به تنهایی استفاده شده و مخاطبان را تحت تأثیر قرار داده است. به این اعتبار وقتی به آثار هنری و صنایع‌دستی دوره‌های مختلف می‌نگریم قرابت و خویشاوندی این آثار را با هنر معماری می‌توان یافت. تزئیناتی که در معماری استفاده شده در بسیاری از هنرها با توجه به سازوکار این هنرها تکرار شده است. اشیاء کاربردی در خانه، از فرش زیر پا گرفته تا کمد، ظروف فلزی و سفالی، انواع جعبه‌ها، رحل قرآن، نقاشی دیوار، به مثقاله رتین دیوار و... همه به نوعی گواهی بر این مدعا است.

اما امروزه این پیوند به دلایل گوناگون سست شده و انسان معاصر ایرانی، به‌مثابه مخاطبان آثار هنری، که همواره این تزئینات آرامش خود را در دریافت پیام روحانی مستتر در این آثار جست‌وجو می‌کنند، از این آثار فاصله گرفته، به وسایل و تزئیناتی بیشتر توجه می‌کنند که رنگ و بوی غیر ایرانی بیشتر در آن هویداست و انواع نقوشی که بر پرده‌ها، روی ظروف، مبلمان و... می‌شود، کمتر رنگ و بوی ایرانی دارد.

باید دانست در عین حال که نقوش تزئینی از سنتی پایدار بهره‌مندند، می‌توانند برای نسلی که به لحاظ ارتباطات جهانی با تکرر و تنوع ایده‌ها و نظرهای نوروبه‌رو است، قابل طرح باشد. در فرهنگ‌های بزرگ جهان تزئینات تنها تحمل نبوده بلکه بر ویژگی‌های ضروری شیء یا شخص دلالت می‌کرده است. به مثابه احیای نقوش تزئینی باید ابتدا با بررسی و مطالعه آنها به دسته‌بندی درست و ادبیات اکم بر آنها دست یافت و سپس آنها را در جایگاه درستشان در معماری و تزئینات داخلی قرار داد. این امر نیاز به طراحی بر اساس نقوش اسلامی و نه کپی‌برداری صرف از آنها دارد. همچنین می‌توان با چیدمان و گزینش نقوشی که در بردارنده اصالت‌های فرهنگی هستند به تزئین داخلی بنا پرداخت. نقوش تزئینی می‌توانند نقش هویت‌سازی در جامعه و به طریق اولی «هویت‌بخشی فرهنگی» را بازی کنند، به گونه‌ای که یک کل پیچیده

در ساختار فکری یک ملت را شکل دهد. با وجود همه پیچیدگی‌های مفهوم هویت و تلقی‌های متفاوت صاحب‌نظران از آن، بر کسی پوشیده نیست که در معماری معاصر ایران، این واژه دچار بحران گشته و به صورت مفهومی انتزاعی درآمده است. رنگ باختن مفهوم هویت، مختص حوزه معماری نیست، همچنان که این ضعف در حوزه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، ملی و غیره مشهود است.

بهره‌گیری از نقوش تزئینی از دیرباز در هنرهای مختلف مرسوم بوده است اما کاربرد این نقوش در حال حاضر بیشتر جنبه‌ای نوستالژیک دارد تا جنبه‌ای نوآورانه. به نظر می‌رسد جامعه ایران نیاز به گونه‌ای نوآوری دارد. گونه‌ای که از پی الگوهای خلاق و برگرفته از سنت بتواند پاسخی به علائق و سلیق جامعه امروز باشد. از سوی دیگر به کارگیری نقش‌مایه‌ها و تزئینات داخلی معماری معاصر می‌تواند در هویت‌بخشی به معماری و فضای داخلی آن کمک نموده، الگویی برای انتقال مفاهیم اسلامی به دیگر کشورها و فرهنگ‌ها باشد. تزئینات صورت‌های نمادینی از هنر اسلامی هستند که، علاوه بر جنبه‌های مختلف علمی، در پی تجلی حقیقت ازل و منعکس‌کننده انوار قرآنی در قالب رنگ‌ها، نقش‌ها و حجم‌ها در فضاهای معماری اسلامی هستند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۵: ۲).

این نقوش که هر کدام ویژگی تصویری و مفهومی خاصی داشته‌اند در هنر اسلامی جذب شده و به شکل دلخواه درآورده شدند. بورکهارت در این باره می‌گوید: «تلاطم این عناصر کهنوش را جذب کرده، به انتزاعی‌ترین و کلی‌ترین نسخه متداولشان تبدیل می‌نماید. یعنی به نوعی، تراز و یک‌دست و هموار می‌کند و بدین طریق هرگونه خصیصه خاص را نادیده و سحرانگیز را از آنها می‌گیرد و در مقابل بدان‌ها بصیرت عقلانی نوینی که تقریباً می‌توان گفت واجد ظرافتی روحانی است می‌بخشد» (بورکهارت، ۱۳۷۶: ۱۴۵).

این کتاب با توجه ویژه به رویکرد دوم (رویکرد سنت‌گرایان) سعی دارد تا با استفاده از نقوش تزئینی که حامل پیام روحانی اسلام است، از این نقوش در طراحی تزئینات معماری داخلی استفاده نماید. بدین منظور ابتدا به بررسی انواع تزئینات و نقوش در ده بنای مهم

اصفهان پرداخته، ضمن به دست آوردن هندسه و قواعد حاکم بر خلق آنها و گزینش نقوش با تکیه بر یکتایی و دارای ویژگی خاص بودن آنها تلاش می‌شود از قواعد کشف شده استفاده کرده و به ارائه طرح‌هایی برای تزئینات داخلی معماری معاصر پرداخته شود. در این خصوص فصول کتاب به سه بخش تقسیم می‌شود. در بخش اول، به تعاریف مربوط به نقوش تزئینی هویت‌بخش در معماری ایران می‌پردازد و در سه فصل به معرفی نقوش تزئینی، تعریفی از هویت و فرهنگ و دسته‌بندی مؤلفه‌های فرهنگی حاکم بر کشور اسلامی ایران پرداخته شده است. در ادامه به معماری اسلامی ایران و رابطه آن با تزئینات داخلی توجه شده است. در بخش دوم، به بررسی ده بنای مهم اصفهان شامل مساجد، مدارس، عبادتگاه‌ها و خانه‌ها با توجه به ویژگی معماری و تزئینات آنها توجه می‌شود در این بخش با توجه به تنوع نقوش و امکاناتی که در طراحی بناهای امروزی و وسایل کاربردی می‌تواند داشته باشد آشنا می‌شویم. در بخش سوم با عنوان طراحی خانه‌هایی برای امروز شامل دو فصل است. فصل اول طراحی الگوی خانه‌ای در کویر و تزئینات آن با توجه به نقوش برگرفته از در بنا ارائه خواهد شد و در فصل دوم طرح‌هایی برای تزئینات روی آثار و مبلمان منزل اجرا خواهد شد. بدیهی است وفور نقش در بناهای مذکور از یک سو دست محققان را در برترفتن طرح و کاربرد آنها در خانه‌های جدید باز گذاشته است و از سوی دیگر تنوع نقش‌ها و حساسیت بایابی نقوش این کار را بس دشوار می‌نماید. هر طراح و تزئین‌گری می‌تواند ادعای به کارگیری برخی از نقوش را در فضای کاری جدید بنماید و این امر از امکانات بالقوه نقوش تزئینی بناها خبر می‌دهد، اما از یک اصل خدشه‌ناپذیر هم خبر می‌دهد و آن هویت‌بخشی به زندگی خالی از نقشی است که امروزه گریبان‌گیر جوامع صنعتی و نیمه‌صنعتی را فرا گرفته است. این امر که چه نقشی برای چه مکانی زیباتر است به انگاره‌های زیبایی‌شناسانه طراح، تجربه و شخصیت هر یک از نقوش به کار رفته ارتباط دارد.